

IV. Інтелектуальний поступ українства і європейський контекст: сторінки історії та виклики сьогодення

УДК 001.83(4):378.4(477-25) Університет св. Володимира

Катерина Кобченко

Початки історії Університету св. Володимира у Києві: європейська ідея в імперському контексті

У статті здійснено огляд основних тенденцій історії становлення вищої освіти в Україні у контексті процесів європейської інтелектуальної історії. Після цього розкрито ідеологічні засади відкриття Університету св. Володимира у Києві у контексті політичних та інтелектуальних процесів у Російській імперії та в Європі. Показано, як в університеті, який був замислений як імперський освітній заклад, виник напрям українських гуманітарних студій.

Ключові слова: Університет св. Володимира, європейська ідея, Україна, Російська імперія, освітній проект, українознавство.

In the article the overview of the main tendencies of establishment of higher education in Ukraine in the context of processes of intellectual history of Europe is done. After that the main ideological points of the opening of St. Vladimir University of Kyiv in the context of political and intellectual processes in Russian Empire and Europe are defined. It is also shown, how in the university which was thought as an imperial higher school the scientific subject of Ukrainian Humanities is appeared.

Keywords: St. Vladimir University, European Idea, Ukraine, Russian Empire, Educational Project, Ukrainian Studies.

У цьому році ми відзначаємо 180-річчя Київського національного університету імені Тараса Шевченка, історія якого, як відомо, почалася у 1834 р. із створенням Університету Святого Володимира. Історія університету як певного наукового «універсуму» має безліч граней, з яких далеко не всі є достатньо дослідженими чи навіть відкритими. Тож ювілей університету є приводом поглянути на історію Київського університету під новим кутом зору.

Університет св. Володимира у Києві не був ані першим українським навчальним закладом вищого типу (ним став ще у XVII ст. Києво-Могилянський колегіум, пізніше академія), ані першим відкритим в Україні класичним університетом, роль якого судилося відіграти відкритому в 1805 р. Харківському університету, що нині носить ім'я ініціатора свого заснування В. Н. Каразіна. Заснування Університету в Києві, звичайно, відповідало прагненню освіченої громадськості, проте не стало прямим наслідком її ініціативи. Київській Alma Mater судилася цілком особлива роль у освітній політиці Російської імперії, частиною якої тоді була Наддніпрянська Україна. Це є додатковим аргументом на користь того, щоб поглянути на цей аспект історії університету нині, коли останні політичні події у нашій країні ставлять на порядок денний питання європейського вибору та розриву з наслідками імперського минулого, в яких питання інтелектуальної історії та інтелектуального спадку посідають особливе місце.

Ідея університету є однією з відзнак європейської цивілізації, її важливим культурним маркером, власне тим, що Європа як культурно-цивілізаційна спільнота дала світові. Упродовж своєї багатовікової історії ідея університету трансформувалася, залишаючись у своїй основі універсальним інтелектуальним центром, в якому відбувається генеза наукової думки та обмін нею між поколіннями, забезпечуючи неперервність інтелектуального прогресу. Ця функція університету, завдяки якій відбувалася підготовка кваліфікованих осіб, що надалі посідали значні суспільні посади, тобто, освіта еліт, становила сутність Університету як культурного феномена приблизно з початку XIII ст., «відносить університет до найважливіших соціокультурних явищ, що уможливили формування, піднесення та високе місце Європи в світі», і «тому може без перебільшення вважатися всесвітньо-історичним досягненням Європи» [12, с. 9].

Зв'язок української освітньої історії з європейською мав давню традицію безпосередніх контактів, запозичень та взаємодії. Тож перш ніж говорити про обставини та ідею заснування Університету св. Володимира, варто зробити як короткий екскурс в історію вищої освіти українства, так і огляд контексту, в якому це заснування відбулося.

Від часу постання перших європейських університетів українські землі були включені до орбіти процесів інтелектуального поступу Європи, відправляючи свої представників до тамтешніх навчальних закладів. Адже з появою університетів у країнах Західної та Центральної Європи українці ставали їхніми студентами і навіть викладачами, включившись у процес навчальної міграції, що мав місце на європейському континенті: вже у XIV ст. «рутенці», переважно з Галичини, зафіксовані у списках студентів перших європейських університетів, а ім'я Юрія Дрогобича (Котермака) – професора і ректора Болонського університету, пізніше – професора Краківського університету – стало вже своєрідним символом помітної участі українства у загальноєвропейському трансфері знань доби Пізнього Середньовіччя.

У XVI–XVII ст. українці, спільно з білорусами, були православними народами, що перебували у складі католицької країни – Речі Посполитої, завдяки чому були безпосередньо включені до Західно- та Центральноєвропейського інтелектуального простору. Завдяки цьому українці не лише мали доступ до європейських освітніх інституцій, але й на новому етапі національно-державної та культурної консолідації, адаптували актуальні на той час форми освіти до власних реалій. Так, на православні терени було перенесено освітні форми, вироблені латинськими єзуїтськими колегіумами, із наданням їм вигляду слов'яно-греко-латинської школи. Цей процес почався ще з Острозької академії та братських шкіл і завершився трансформацією західних зразків освіти на українському ґрунті у вигляді Києво-Могилянського колегіуму, з 1701 р. – академії.

Завдяки засвоєнню європейських форм освіти, українці не лише стають їх споживачами, але ретранслюють їх у межах православного простору Європи. Києво-Могилянський колегіум (академія) зробив Україну інтелектуальним центром, що поєднав традиції тодішньої західноєвропейської освіти з національно-культурними та релігійними особливостями навчального закладу для православної молоді. Академія

слугувала поширенню знань у межах православного простору Східної та Південної Європи, відкривши також їхнім уродженцям доступ до якісної для свого часу освіти; частина випускників академії зробили внесок у культурний розвиток інших слов'янських та православних народів (росіян, болгар, сербів).

Київська академія стала взірцем для організації шкіл такого ж типу: Чернігівського, Харківського та Переяславського колегіумів в Україні, а також Слов'яно-греко-латинської академії у Москві [8, с. 42]. З України в Московію перейшли не лише інституційні структури освіти, але й педагогічні кадри, включно з першим ректором московської академії Сімеоном Полоцьким. Отже, наприкінці XVII – на початку XVIII ст. західноєвропейські інтелектуальні здобутки потрапляли в Росію за посередництва те безпосередньої участі українців. Таким чином, «в 17-ому і в першій половині 18 століття українська культура значною мірою завдяки Києво-Могилянській академії стає культурою-посередницею між культурами народів усього православного регіону і Заходом Європи» [6, с. 15].

Тож, якщо наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. мав місце інтенсивний інтелектуальний трансфер з України в Росію, або, за образним виразом Ю. Павленка, українці здійснили «запліднення Росії» адаптованими до православного духовного підґрунтя досягненнями європейської культури» [7, с. 362], то внаслідок модернізаційних заходів Петра I Російська академія встановлює власні інтенсивні контакти із Західною Європою, що мали на меті освоєння тамтешніх інтелектуальних та культурних здобутків та перенесення їх на російський ґрунт.

Це «прорубування вікна у Європу» Росією відбувалося у період важливих змін наукової парадигми, особливо помітних у другій половині XVIII ст., що виявилось у настанні доби Просвітництва з його наголосом на позитивній науці та енциклопедичному характері знань, а також загальному переході до нового етапу наукового розвитку – класичної науки. Отже, цей інтелектуальний «прорив» Росії відбувався, з одного боку, одночасно з періодом утвердження нової інтелектуальної епохи, що дозволяло запозичувати її найновіші здобутки, а з іншого – робити це напряму, без освітнього посередництва українців.

Розбудова Росії до рівня імперії співпала також зі становленням абсолютизму в Західній Європі, що підсилювало вплив на континенті Російської імперії. Поєднання сильної влади монарха з процесами модернізації, у т. ч. інтелектуальної, не лише відповідало особливостям розвитку Росії цього періоду, але й сягнуло апогею за правління Катерини II, яка вважалася взірцем просвіченого абсолютизму в очах його ідеологів – французьких філософів-просвітників, так що «наступ російського централізму на українську автономію здійснювався під прикриттям просвітницької риторики» [8, с. 89].

Інтелектуальний складник наздоганяльної модернізації Росії стає її важливим іміджевим компонентом: «Просвітительство... становиться не только официальной идеологической позицией, но и своего рода смыслообразующим стержнем формировавшегося в ходе петровских преобразований образа новой имперской государственности, своего рода интегративной имперской ценностью» [1, с. 51].

Підсумком цих процесів стає поступова втрата Києвом та його Академією ролі освітнього центру та перехід його до імперських міст, що стало особливо виразним з середини XVIII ст.: так, у 1724 р. у Санкт-Петербурзі постає Академія наук з університетом при ній, а у 1755 р. було відкрито пер-

ший в Росії університет, організований за зразком тогочасних європейських – Московський. Вони стають головними освітніми та науковими закладами імперії, яка встановлює прямі контакти із Західним науковим світом: ще за Петра I вводитьься практика відправлення на навчання до Західної Європи молодих людей шляхетного походження, а також запрошення в Росію іноземних, насамперед німецьких, учених.

Для потреб розбудови Російської імперії упродовж XVIII ст. активно використовувався інтелектуальний потенціал українців в особі численних вихованців Київської академії, що перебували на духовній та державній службі, проте відновлення цього потенціалу не відбулося.

Зміцнення інтелектуальної потуги імперії супроводжувалося, як зазначалося вище, її політичною розбудовою, що у випадку України означало остаточну інкорпорацію Гетьманщини до складу Російської імперії та позбавлення її автономного статусу. Україна таким чином усе більше набуває в Російській імперії статусу як політичної, так й інтелектуальної провінції. Яскравим свідченням цього стала незгода Катерини II на відкриття Університету в Батурині, запропоноване останнім Гетьманом України Кирилом Розумовським. Наслідком цих процесів, що мали місце у другій половині XVIII ст., стало перетворення України з європейського маргінесу на провінцію Російської імперії, і її зв'язок з європейським інтелектуальним простором з того часу відбувався за посередництва адміністративних структур та під ідейним контролем останньої.

Із розподілами Речі Посполитої та приєднанням територій не лише України та Білорусі, але й частин Польщі та Прибалтики, імперія отримувала контроль над структурними та людськими ресурсами Центральної Європи, що досі була безпосереднім учасником загальноєвропейського інтелектуального трансферу; нині Росія мала на меті використати їхні здобутки для власних потреб.

Такою Російська імперія вступала у XIX ст., на початку якого остаточо сформувалася концепція класичного університету, найбільш довершеною формою якого став німецький «гумбольдтівський університет», що слугував зразком для організації навчальних закладів у самій Росії.

Початкова ідея створення університету в Києві, що вперше поставала на початку XIX ст., була замінена альтернативною ідеєю відкриття Кременецької (Волинської) гімназії, пізніше ліцею. Це стало можливим завдяки ліберальному ставленню імператора Олександра II до польських культурницьких прагнень, а також особистому чиннику – його приязним стосункам з графом Адамом Чарторийським, одним з ідеологів польського просвітницького руху у межах імперії, який у 1803 р. став Попечителем Віленського навчального округу. Завдяки його опіці Віленський університет та заснована Т. Чацьким гімназія у Кременці стали осередками польської освіти, яку поляки розглядали як важливий засіб національного виховання та збереження ідентичності. Успіх польського «освітнього проекту» виявився тимчасовою поступкою, якій було покладено край, коли розбіжності у баченні цілей освіти поляками та російською владою, а також і визвольні змагання поляків стали очевидними у ході повстання 1830 р.

Реакцією уряду, крім придушення повстання, стало протиставлення «польському сепаратизму» власного освітнього проекту, яким мав стати Університет св. Володимира у Києві, заснований 1834 р. Це було реалізовано шляхом перетворення польського навчального закладу на російський: використано навчальну базу Кременецького ліцею (включно

з бібліотекою та музейними колекціями), але перенісши її у «російський» Київ та сформулювавши цілі університетського навчання у рамках імперської ідеї. Отже, ідея заснування університету в Києві стала результатом перемоги російського освітнього проекту над польським, або, як це пізніше сформулював у російському імперському дусі проф. Є. Спекторський, означало «победу русской империи над польским империализмом» [11, с. 7]. За оцінкою ж сучасних дослідників, «зміна освітніх стратегій у поєднанні із цілями офіційної ідеології породила дуже вразливий феномен Університету св. Володимира, який став базою одразу кількох процесів» [5, с. 13].

Заснування Університету св. Володимира у Києві, як жодного іншого університету Російської імперії, поряд з освітніми причинами, мало також важливе політичне значення – зробити університет центром освіти, яка слугувала б вихованню російської імперської ідентичності та лояльності до влади.

Цього були свідомі не лише офіційні засновники – високі освітні посадовці (передовсім міністр освіти граф С. Уваров, автор принципу «православ'я, самодержавства, народності» – трьох стовпів імперської ідентичності, які були сформульовані якраз у час заснування університету в Києві), але й викладачі та керівництво університету пізніших часів, значна частина якого упродовж усієї історії Університету св. Володимира поділяла ці засадничі принципи. Більше того, ця «особлива місія» Університету св. Володимира залишилась в офіційних анналах його історії. Ілюстрацією цього є, зокрема, виступ ректора М. Ренненкампа на урочистому акті з нагоди п'ятдесятиріччя університету, який, зокрема, сказав: «...при самом основании университета, задачи научные были соединены с политическими, и эта двойкая миссия налагала на него бремя тяжелое, которого не знали другие русские университеты» [9, с. 13].

Обставини відкриття університету та його важливе політичне та ідейне значення для Російської імперії знаходили вираз також у тому, що офіційним засновником університету оголошувався не учений чи група науковців, і не громадський діяч, як це було у більшості випадків, зокрема у Харкові, де засновником по праву вважається ініціатор відкриття університету Василь Каразін, а імператор Ніколай I [3, с. 1; 9, с. 12]. У такому ж дусі про це пише з нагоди сторічного ювілею університету його колишній професор і ректор Є. Спекторський, який на той час покинув батьківщину, але не свої монархістсько-державницькі погляди: «Университету Св. Владимира не посчастливилось иметь среди своих создателей таких общественных деятелей, как В. Н. Каразин, содействовавший открытию Харьковского университета. Зато в нем приняли большое участие государственные деятели, проникнутые высоким идеализмом. Таков был прежде всего император Николай Павлович...» [11, с. 9].

Офіційні документи, що висвітлюють минуле університету упродовж десятиліть його існування, свідчать про творення символічної історії, у якій і сам університет, і Київ, у якому він був розташований, вписувались у наратив, який був складовою імперського міфу. У вітальному рескрипті Імператора Олександра III Університет у Києві символічно співвідноситься з Києво-Могилянською академією у згадці про «великое значение, какое киевския учебныя заведения имеют в истории русского просвещения» [3, с. 2]. А сам вибір Києва для розташування університету пояснювався не лише його центральним становищем для цілого «Південно-Західного краю», але й «как первопрестольный исторический город,

где зародилась русская народность, откуда пошло мощное русское государство» [9, с. 13], «воздвигнутый у колыбели духовного просвещения России, украшенный именем Великого Просветителя ея» [3, с. 1]. Тож і надання університету імені Святого князя Володимира (Хрестителя) слугувало як «вписуванню» давньоруського спадку в російську картину історіописання, так водночас і своєрідній інтелектуальній легітимізації цього акту, призначивши Університет св. Володимира у Києві бути «розсадником» російської просвіти.

У цьому зв'язку виникають явні асоціації з сучасною імперською доктриною Росії, яка (як і раніше, вустами своїх вищих державних сановників) впевнено «інкорпорує» давньоруську історію та постать князя Володимира у свій державницький наратив. Так, президент Російської Федерації В. Путін, нещодавно наставляючи молодих російських істориків, підкреслив цей «символічний зв'язок» духовності та державності: «Именно в Херсонесе крестился князь Владимир, а потом крестил Русь. И Херсонес – это же что? Это Севастополь. Вы представляете, какая связь между духовным истоком и государственной составляющей, имея в виду борьбу за это место, и за Крым в целом, и за Севастополь, за Херсонес» [10].

Отже, і нині лишається актуальною започаткована ще в XIX ст. імперська традиція, яка передбачає оволодіння територіями, що мають для імперії символічне значення її ідеологічної (далеко не завжди реальної) «прабатьківщини», а також «духовний» зміст, що вплітається в офіційний історичний наратив та утверджується шляхом створення відповідних освітніх та культурних інституцій під егідою держави. Подібно до цього російська імперська ідея заснування Університету св. Володимира – «православ'я, самодержавство, народність» – стала черговим проявом єдиної великодержавної російської ідеї, яка у різні епохи поставала під різними гаслами – від «Москва – Третій Рим» у XVII ст. до сучасного «Русского мира».

Повертаючись до ідеї Університету св. Володимира, слід відзначити ще одне його завдання, яке ставили перед ним засновники, і яке полягало у перенесенні на російський ґрунт зразків європейської інтелектуальної традиції і водночас використання їх на потреби держави, «задумав учредить в Киеве высшее учебное заведение с той мыслью, чтобы силой европейской науки сблизить и примирить разнородные элементы, сгладить исторические недоразумения и пред-рассудки и скрепить вековые узы Юго-Западного края с великою русскою землею» [9, с. 12].

Імперський характер освоєння інтелектуальних здобутків народів, що опинилися у складі Росії, проявився й під час заснування у 1841 Медичного факультету Університету св. Володимира, якому судилося стати «спадкоємцем» Віленської медико-хірургічної академії, яка, своєю чергою, постала на місці медичного факультету закритого у результаті боротьби з польським рухом водночас з Кременецьким лицеем Віленського університету. Не в останню чергу саме віленському спадку Київський університет завдячує тим, що його медичний факультет «сразу приобрел репутацию лучшей врачебной школы в России» [9, с. 15].

Іншою причиною високого рівня організації Медичного факультету є той факт, що значна частина перших медиків-викладачів Університету св. Володимира пройшли наукову підготовку у Дерптському університеті – ще одному інтелектуальному надбанні імперії, включаючи його першого декана В. Караваєва. Засвоєння європейських інтелектуальних здобутків в Росії відбувалося також шляхом запрошення

іноземних, переважно німецьких, професорів, до викладання в російських університетах. Університет св. Володимира теж являє собою приклад такого наукового симбіозу, включно з ректорами німецького походження – І. Нейкріхом, Р. Траутфеттером, М. Бунге, М. Ренненкампомф.

Отже, в імперському освітньому проекті, немов у тиглі, переплавлялися здобутки і внески різних інтелектуальних традицій. Проте кінцевий результат такої взаємодії не завжди відповідав початковому імперському задуму. Заснований на польській навчальній базі під егідою російської державницької ідеї, зазнавши, як і наука Росії в цілому, німецьких науково-освітніх впливів, Київський університет зміг створити власну, не передбачувану його засновниками, українську наукову традицію.

У цьому величезну роль відіграв перший ректор М. Максимович, який, будучи авторитетним ученим, зумів здійснити низку перших важливих заходів з організації роботи університету, пом'якшивши вплив русифікаційної політики: «Університет св. Володимира все ж виконував свою русифікаторську функцію, особливо реформуючи систему освіти Правобережних губерній. Але Максимович на відповідальній та небезпечній посаді ректора зумів не тільки провести першу розбудову університету, а й пом'якшити протиріччя, що містилися в самій ідеї російського імператорського університету в Києві» [5, с. 151].

М. Максимовичу вдавалося згладжувати суперечності, що поставали при перенесенні польського навчального закладу на російський ґрунт. Але його величезна заслуга передовсім у тому, що, діючи офіційно у рамках «російського освітнього проекту» та маючи справу із польським «освітнім спадком», включно з частиною колишніх викладачів Волинського ліцею, що перейшли до університету в Києві, він став засновником альтернативного – українського «наукового проекту». Переїзд Максимовича до Києва і його фактична зміна сфери досліджень з біології на філологію, яка поєднувалася зі студіями з мовознавства, фольклористики, історії, етнографії та археології, призвели до зародження українознавчих студій в Університеті св. Володимира, започаткувавши наукове «винайдення» України» [5, с. 226]. Ця зміна наукової галузі, ще можлива у добу наукового універсалізму (найбільш яскравим уособленням якого став А. фон Гумбольдт), уможливила появу Максимовича-гуманітарія, який заклав наукову основу українознавчих студій в Університеті св. Володимира.

Ці студії, хоча й у вигляді перших паростків, набуваючи прихованих форм, знайшли продовження у дослідженнях

В. Антоновича, включно з його таємними приватними лекціями для студентів та курсисток, і дали українській науці М. Грушевського, який став інтелектуальним об'єднувачем Західної та Наддніпрянської України, довівши українознавчі студії до інституційного завершення та міжнародного визнання у НТШ. Традиції студій в галузі українського літературознавства, започатковані М. Максимовичем, знайшли на початку ХХ століття продовження у роботі семінарія російської філології проф. В. Перетца, з якого вийшла низка фахівців у цій галузі [див. також: 4].

Таким чином, історія заснування Київського університету є своєрідним і одним із найяскравіших виразів того, як європейська ідея університету реалізовувалася імперськими методами в інтересах імперії.

1. Андреев А. Л. Российское образование: социально-исторические контексты / А. Л. Андреев. – М.: Наука, 2008. – 359 с.
2. Винниченко І., Винниченко Р. Німці в історії Київського університету (XIX – половина ХХ ст.) / І. Винниченко, Р. Винниченко. – К: Геопринт, 2009. – 420 с.
3. Высочайший рескрипт нашему Императорскому Университету св. Владимира // Юбилейный акт Императорского Университета св. Владимира 8 сентября 1884 года / Под ред. В. Иконникова. – К.: Типография Имп. Университета св. Владимира, 1885. – 304 с. – С. 1–2.
4. Кобченко К. Українознавчі дисципліни в університетській освіті Києва на поч. ХХ ст. / К. Кобченко // Українознавчий альманах. – Вип. 1. – 2009. – С. 41–45.
5. Короткий В. А., Біленький С. Г. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині ХХ століття / В. А. Короткий, С. Г. Біленький. – К: ВЦ «Київський університет», 1999. – 388 с.
6. Нічик В. М. Києво-Могилянська академія і німецька культура / В. М. Нічик. – К: Український центр духовної культури, 2001. – 252 с.
7. Павленко Ю. Цивілізаційна природа України та глобальні протиріччя сучасного світу / Ю. Павленко // Давньоруське любомудріє: тексти і контексти / упоряд. О. Вдовина, Ю. Завгородній. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 357–373.
8. Посохова Л. Д. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегії України наприкінці ХVІІ – на початку ХІХ століть: монографія / Л. Д. Посохова. – Х: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 399 с.
9. Приветственная речь ректора [Н. К. Ренненкампа] // Юбилейный акт Императорского Университета св. Владимира 8 сентября 1884 года / Под ред. В. Иконникова. – К.: Типография Имп. Университета св. Владимира, 1885. – 304 с. – С. 12–19.
10. Путин предложил российским историкам переписать историю Крыма [Електронний ресурс] // Новое Время. – Режим доступа: <http://nvua.net/world/Putin-predlozhit-rossiyskim-istorikam-perepisat-istoriyu-Kryma-19184.html>.
11. Спекторский Е. В. Столетие Киевского университета св. Владимира [Репринт. изд. 1935 г.] / Е. В. Спекторский. – К.: ИПЦ «Киевский университет», 2007. – 104 с.
12. Weber W. E. J. Geschichte der europäischen Universität / Wolfgang E. J. Weber. – Stuttgart: Kohlhammer, 2002. – 268 s.

УДК 94(101.1)+378.4(477-25) Університет св. Володимира

Ірина Валявко

Історія кафедри філософії Університету св. Володимира в контексті європейської інтелектуальної традиції

У статті розглядається історія виникнення та існування кафедри філософії Київського університету Св. Володимира за період 1834–1919 рр. У ході реконструкції інтелектуальної традиції «філософського кола» цього періоду наголошується на її європейському контексті та констатується наявність філософів-фахівців, завдяки яким зберігався високий рівень філософської освіти і які виростили цілу плеяду блискучих мислителів.

Ключові слова: кафедра філософії, інтелектуальна традиція, оригінальні мислителі, рівень філософської освіти.